

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ імені Г. С. КОСТЮКА

МАКСЬОМ Катерина Володимирівна

УДК 159.922.7(043.3)

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ЕМОЦІЙНОГО
ІНТЕЛЕКТУ ПІДЛІТКІВ ЯК ЧИННИК ЗАПОБІГАННЯ ШКІЛЬНОМУ
БУЛІНГУ**

19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2020

Дисертацією є рукопис

Робота виконана в Чернігівському національному технологічному університеті

Науковий керівник

доктор філософських наук, професор **Москаленко Валентина Володимирівна**, Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, лабораторія психології творчості, головний науковий співробітник

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор **Бондарчук Олена Іванівна**, Державний заклад вищої освіти «Університет менеджменту освіти» НАПН України, кафедра психології управління, завідувач;

кандидат психологічних наук **Тиндик Яна Миколаївна**, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, кафедра загальної психології, асистент

Захист відбудеться «29» вересня 2020 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.453.01 в Інституті психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ-33, вул. Паньківська, 2

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України за адресою: 01033, м. Київ-33, вул. Паньківська, 2

Автореферат розісланий «27» серпня 2020 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. М. Третяк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. У світлі вимог сьогодення до швидкого та якісного всебічного розвитку особистості особлива увага останнім часом стала приділятися проблемі розвитку емоційного інтелекту, адже в епоху розвинених технологій в більшості випадків високого рівня загального інтелекту виявляється недостатньо. Термін «емоційний інтелект» є відносно новим для вітчизняної науки і досі не має достатньої концептуалізації. У більшості сучасних досліджень емоційний інтелект розглядається в контексті підготовки фахівців окремих галузей в юнацькому і зрілому віці. А зважаючи на те, що розвиток емоційної сфери особистості починається ще з раннього дитинства, то проблема розвитку емоційного інтелекту на більш ранніх етапах онтогенезу є досить актуальною.

Дослідження особливостей розвитку емоційного інтелекту шкільної молоді є особливо актуальним також у зв'язку з суттєвою проблемою булінгу в школах, що заважає дитині не тільки ефективно засвоювати навчальний матеріал, а й несе за собою негативні довготермінові психологічні наслідки. І хоча проблеми насильства і агресії вивчаються давно, дієвої комплексної програми запобігання булінгу у вітчизняній науці немає. А стресозахисна і адаптивна функції емоційного інтелекту могли б допомогти жертвам булінгу, крім того емпатія і розуміння емоцій інших, що є структурними елементами емоційного інтелекту, можуть знизити рівень агресивних проявів в шкільному середовищі. Тому вивчення особливостей розвитку емоційного інтелекту у шкільної молоді та застосування даних знань для розробки програми запобігання булінгу є досить актуальною проблемою як у теоретичному, так і в практичному аспектах.

На теоретико-методологічному рівні термін «емоційний інтелект» почали використовувати на початку 1990-х років. У працях американських психологів П. Селовея, Дж. Майєра, Д. Гоулмана проаналізовано і виділено структурні компоненти емоційного інтелекту; Р. Бар-Он вперше ввів термін «коефіцієнт емоційності»; Л. Виготський, С. Рубінштейн і О. Леонтьєв звернули увагу на єдність афективних та інтелектуальних процесів. Заслужовують на увагу праці Д. Люсіна, Г. Гарскової, І. Андрєєвої, А. Панкратової, Т. Березовської, Я. Куценко, С. Дерев'янка, Е. Носенко, Г. Березюк і О. Філатової, в яких розглянуті різноманітні підходи до структури емоційного інтелекту, представлені дослідження з проблеми концептуалізації цього феномена, його функцій, проаналізовано можливості розвитку емоційного інтелекту та ін. В дослідженнях О. Бантишевої обґрунтовано взаємозв'язок емоційного інтелекту та схильності особистості до віктимної поведінки. Та, не зважаючи на різноманітність підходів до проблеми розвитку емоційного інтелекту, наукових досліджень, що аналізують емоційний інтелект як чинник запобігання проявам булінгу, наразі недостатньо.

Перші систематичні дослідження проблеми булінгу почалися в 60-70-х роках ХХ-го століття скандинавськими вченими (Д. Ольвеус, А. Пікас, Е. Роланд, П. Хайнеманн та ін.). Згодом інтерес до проблеми булінгу виявили британські дослідники (Д. Лейн, Е. Мунте, В. Ортон, Д. Таттум, та ін.). У США особливу увагу булінгу почали приділяти на початку 90-х років ХХ століття. В Україні проблема булінгу тільки починає

розроблялись і можна виділити праці таких авторів, як К. Абсямова, А. Борщевська, С. Стельмах, А. Король, Л. Лушпай та ін. Зокрема, досліджено причини та наслідки шкільного цькування, а також типові особистісні риси основних учасників процесу булінгу. Тим не менш ряд питань з цієї проблеми потребують подальшого дослідження. Зокрема, потребують подальшого вивчення такі проблеми, як особливості розвитку емоційного інтелекту учасників булінгу, визначення чинників, що впливають на даний процес, і розробка програми запобігання булінгу. Таким чином, тема дисертаційного дослідження зумовлена як соціальною, так і науковою значущістю проблеми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано згідно з планом науково-дослідної роботи Чернігівського національного технологічного університету, зокрема за темою: «Теоретичні та прикладні аспекти розвитку основних напрямів сучасної соціальної роботи в Україні: від підготовки фахівців до здійснення практичної діяльності» (номер державної реєстрації 0115U0054443, 2015 – 2019 рр.), в межах якої автором надано пропозиції щодо вдосконалення програм протидії булінгу в шкільному середовищі шляхом включення до програми складової, спрямованої на підвищення рівня емоційного інтелекту дітей шкільного віку.

Тема дисертації була затверджена на засіданні вченої ради Чернігівського національного технологічного університету Міністерства освіти і науки України (протокол № 10 від 23 грудня 2013 року), уточнена на засіданні вченої ради Чернігівського національного технологічного університету Міністерства освіти і науки України (протокол № 11 від 26 грудня 2016 року). Тему погоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 1 від 31.01.2017 р.)

Об'єкт дослідження – соціально-психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту особистості.

Предмет дослідження – емоційний інтелект підлітків як чинник запобігання шкільному булінгу.

Мета дослідження – обґрунтувати взаємозв'язок соціально-психологічних особливостей розвитку емоційного інтелекту підлітків з проявами булінгу; розробити та апробувати на основі отриманих результатів програму запобігання шкільному булінгу.

Для досягнення вказаної мети було визначено такі завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз існуючих концептуалізацій загальних закономірностей розвитку емоційного інтелекту.

2. Визначити основні чинники і специфіку проявів булінгу у шкільному середовищі.

3. Провести теоретичне моделювання соціально-психологічних особливостей розвитку емоційного інтелекту учасників булінгу в шкільному середовищі.

4. Здійснити емпіричне дослідження, на основі якого

а) визначити рівень розвитку емоційного інтелекту школярів та ступінь їх залучення до процесу булінгу.

б) на основі порівняння особливостей емоційного інтелекту школярів зі ступенем їх залучення до процесу булінгу виявити залежність частоти проявів булінгу в шкільному середовищі від ступеню розвитку емоційного інтелекту його учасників.

5. Розробити та апробувати програму протидії булінгу в шкільному середовищі шляхом включення до програми складової, спрямованої на підвищення рівня емоційного інтелекту дітей шкільного віку.

Основна вибірка дослідження складається з 306 учнів закладів загальної середньої освіти м. Чернігова віком 12 - 16 років.

Гіпотеза дослідження полягає в припущенні, що:

1. Існує прямий взаємозв'язок ступеню розвитку емоційного інтелекту з проявами булінгу в шкільному середовищі.

2. Використання спеціальної програми запобігання булінгу, що включає цілеспрямований розвиток емоційного інтелекту, може впливати на зниження рівня проявів булінгу в шкільному середовищі.

Методологічну і теоретичну основу дослідження становлять: положення загальної, вікової та педагогічної, а також соціальної психології про сутність і розвиток особистості (С. Виготський, В. Дружинін, О. Леонт'єв, В. Москаленко, С. Максименко та ін.), положення сучасної системи знань про різні аспекти проблеми розвитку емоційного інтелекту (Д. Гоулман, Р. Бар-Он, Х. Вайсбах і У. Дакс, Дж. Майер, П. Селовей, Д. Карузо, С. Дерев'янка, Е. Носенко, Т. Березовська та ін.), а також основні положення теорії булінгу (Д. Лейн, Є. Міллер, І. Малкіна-Пих, Е. Роланд, Д. Ольвеус, І. Бердишев, І. Кон та ін.)

Для реалізації поставлених у роботі завдань було використано такі **методи дослідження**:

1. Теоретичні – теоретичний аналіз та систематизація наукової літератури з теми дослідження, порівняння, узагальнення теоретичних та експериментальних даних, представлених у психологічній літературі; моделювання як метод побудови й аналізу теоретичної моделі емоційного інтелекту учасників булінгу в шкільному середовищі;

2. Емпіричні – методика Н. Холла і опитувальник ЕмІн С. Люсіна для визначення рівня емоційного інтелекту, опитувальник Басса-Даркі для діагностики рівня агресивності, опитувальник І. О. Фурманова і методика О. Г. Норкіної для діагностики ступеня залученості до процесу булінгу і виявлення булінг-структури в освітньому середовищі, методика діагностики комунікативної установки В. В. Бойко, методика діагностики міжособистісних стосунків Т. Лірі (ДМС) і методика виявлення комунікативних та організаторських схильностей (КОС-2) за Б. Федоришиним і В. Синявським для виявлення особливостей комунікативної взаємодії респондентів.

3. Статистичні – опрацювання даних відбувалося за допомогою програми IBM SPSS Statistics 19.0. Був використаний інструментарій параметричної і непараметричної статистики. Серед застосованих методів – первинні описові характеристики (знаходження середніх величин, стандартного квадратичного відхилення, процентних співвідношень), визначення відхилень від нормального розподілу даних (одновибірковий критерій Колмогорова-Смірнова); перевірка статистичних гіпотез (критерії Стюдента і Манна-Уїтні) і кореляційний аналіз. Статистичний аналіз застосовувався поряд з якісним та інтерпретацією отриманих результатів.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в обґрунтуванні та розробці теоретичних положень і практичних рекомендацій щодо вдосконалення програм протидії булінгу в шкільному середовищі шляхом включення до програми

складової, спрямованої на підвищення рівня емоційного інтелекту дітей шкільного віку.

Найбільш суттєві результати, які характеризують наукову новизну роботи, полягають у наступному:

вперше:

- здійснено аналіз зв'язку особливостей емоційного інтелекту школярів зі ступенем їх участі в процесі булінгу;
- створено соціально-психологічну структурно-функціональну модель емоційного інтелекту підлітків в умовах включення в процес шкільного булінгу;
- емпірично підтверджено, що поширеність проявів шкільного булінгу найбільша серед дітей підліткового віку;
- виділено типові характеристики дітей підліткового віку, що є вразливими до проявів булінгу в шкільних умовах;
- експериментально підтверджено вплив рівня розвитку емоційного інтелекту у дітей шкільного віку на ступінь залучення їх у процес булінгу;
- розроблено програму протидії булінгу для середньої школи, яка включає цілеспрямований розвиток емоційного інтелекту підлітків;

уточнено, поглиблено та розширено:

- уявлення про соціально-психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту дітей в підлітковому віці;
- теоретичні положення сучасної соціальної психології про булінг-структуру в умовах шкільного середовища.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що матеріали дисертаційного дослідження можуть бути використані в навчально-методичних комплексах, що стосуються проблем соціальної роботи та соціальної психології для здобувачів вищої освіти. Розроблена програма запобігання булінгу може бути використана класними керівниками закладів загальної середньої освіти, соціальними працівниками та шкільними психологами в роботі з підлітками.

Особистий внесок здобувача. Дисертація виконана здобувачем самостійно. Усі сформульовані положення та висновки обґрунтовано на основі особистих досліджень автора. У співавторстві опубліковано 3 статті: у статті «Емоційний інтелект: характеристика феномену та його структурні складові» авторський внесок здобувача становить 75% і полягає в обґрунтуванні теоретичної моделі емоційного інтелекту особистості; у статті «Підліткова група як соціально-психологічний простір формування гендерної ідентичності особистості» авторський внесок здобувача становить 65% і полягає в аналізі особливостей соціально-психологічного простору підліткової групи, вікових індивідуально-психологічних властивостей та потреб підлітків, а також в обґрунтуванні впливу реакції групування на особливості формування ідентичності; у статті «Формування професійних навичок із протидії шкільному булінгу у майбутніх соціальних працівників у процесі позааудиторної роботи» авторський внесок здобувача становить 65% і полягає у викладенні основних факторів і форм прояву булінгу в шкільному середовищі, а також в емпіричному аналізі результатів залучення майбутніх соціальних працівників до волонтерської діяльності з протидії шкільному булінгу. У

дисертації ідеї та розробки, які належать співавторам зазначених публікацій, не використовувалися.

Матеріали дисертаційного дослідження впроваджено в освітньо-виховний процес 17-ти закладів середньої загальної освіти м. Чернігова (довідка Управління освіти ЧМР №229/2-09.03/2020 від 01.04.2020); в організацію практичної діяльності неприбуткової ГО «ЛаСтрада-Україна» (представництво міжнародної ГО «LaStrada») у рамках впровадження соціального проекту «Стоп насильству!», на безкоштовних, некомерційних засадах (довідка № 1739/20 від 10.04.2020); а також в освітню діяльність Чернігівського національного технологічного університету: матеріали дослідження застосовані при розробці і оновленні навчально-методичних комплексів для здобувачів вищої освіти з 9 навчальних дисциплін, а також в практичній діяльності Студентської соціальної служби (довідка № 202/08-528 від 03.04.2020).

Надійність і вірогідність отриманих наукових результатів забезпечується теоретико-методологічним обґрунтуванням його основних положень, використанням у роботі методів, адекватних меті і завданням дослідження, наскрізним характером зв'язку між етапами дослідження, репрезентативністю вибірки, відповідністю діагностичного інструментарію критеріям валідності та надійності, застосуванням методів математичної статистики для обчислювання отриманих експериментальних даних, апробацією результатів.

Організація дослідження. Дослідницько-експериментальна робота проходила у чотири етапи:

На першому етапі проведено теоретичний аналіз проблеми, розроблено програму емпіричного дослідження.

На другому етапі було вивчено ступінь поширеності булінгу в закладах освіти, його структуру, особливості комунікативної взаємодії в групах, де наявний булінг, а також особистісні особливості його учасників; були виявлені соціально-психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту підлітків та співставлено ці дані зі ступенем залученості їх до процесу булінгу, і, як результат, проаналізовано залежність частоти проявів булінгу в шкільному середовищі від ступеню розвитку емоційного інтелекту його учасників.

На третьому етапі розроблено та реалізовано програму протидії булінгу в шкільному середовищі. Дана програма складається з комплексу спеціально організованих заходів, що включали складові, спрямовані на підвищення рівня емоційного інтелекту дітей шкільного віку: соціально-психологічний тренінг «Емоційний інтелект: здібності майбутнього», впроваджений в освітній процес 2 закладів загальної середньої освіти, і «Інтерактивні театральні постановки для школярів на тему «Стоп булінг»», проведені в 17 закладах загальної середньої освіти м. Чернігова.

На четвертому етапі здійснювалось узагальнення результатів дослідження та оформлення їх у формі дисертації.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження було оприлюднено та обговорено на ряді наукових та науково-практичних заходів, серед яких: Всеукраїнський міждисциплінарний семінар, присвячений 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка (м. Чернігів, 27 березня 2014 року);

Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів і молодих вчених (м. Чернігів, 11-12 квітня 2018 р.); VIII Міжнародна науково-практична конференція студентів, аспірантів та молодих учених (м. Чернігів, 17 грудня 2019 р.); Круглий стіл «Освітній простір в контексті гуманістичної парадигми: психологічні пріоритети сучасності», присвячений творчій спадщині І. О. Синиці (м. Київ, 19 грудня 2019 р.); IX Міжнародна науково-практична конференція «Досвід особистості: теорія і практика» (м. Ніжин, 27-28 лютого 2020 р.).

Публікації. Наукові положення, висновки і рекомендації автора опубліковані у 15 наукових працях, у тому числі: 9 статей у наукових фахових виданнях України (1 зі статей у науковому виданні, що включене до міжнародних наукометричних баз), розділ в 1 колективній монографії і 5 праць апробаційного характеру.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного з них, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Основний обсяг дисертації складає 164 сторінки. Повний обсяг дисертації становить 228 сторінок. Робота містить 3 рисунки на 2 сторінках, 26 таблиць на 20 сторінках, 9 додатків на 22 сторінках. Список використаних джерел нараховує 198 найменувань (з них 55 джерел іноземною мовою).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено його об'єкт і предмет, сформувано мету, викладено завдання та теоретико-методологічні основи. Висвітлено наукову новизну, теоретичне і практичне значення роботи, наведено дані про апробацію отриманих результатів і впровадження їх у практику, а також про структуру дисертації.

У **першому розділі «Теоретико-методологічні засади дослідження соціально-психологічних особливостей розвитку емоційного інтелекту підлітків як чинника запобігання шкільному булінгу»** розглядаються особливості соціально-психологічних підходів до розуміння поняття емоційного інтелекту, визначається основний категоріальний апарат дослідження, аналізуються структура, форми прояву та функції емоційного інтелекту в структурі особистості, звертається увага на сутність, специфіку проявів і наслідки булінгу в шкільному середовищі, а також роль емоційного інтелекту в запобіганні шкільному булінгу.

Узагальнюючи визначення, що існують в сучасній психологічній науці (Д. Гоулман, Дж. Майєр, С. Дерев'янка, Е. Носенко, Т. Березовська та ін.) можна стверджувати, що у широкому розумінні емоційний інтелект визначається як здатність людини до усвідомлення, прийняття та управління емоційними станами і почуттями: як власними, так і інших людей.

На основі аналізу історії становлення поняття виділено основні моделі емоційного інтелекту, що є актуальними на сьогодні: модель здібностей Дж. Майєра і П. Селовея, модель Д. Гоулмана, модель Р. Бар-Она, модель Д. Люсіна, диспозиційна модель емоційного інтелекту і інформаційно-перероблювальна модель. В дисертаційній роботі описано переваги і слабкі сторони виділених підходів і методів діагностики емоційного інтелекту, що на них ґрунтуються. На основі аналізу

теоретичних і прикладних досягнень науковців у вивченні емоційного інтелекту запропонована структурна модель, яка поєднала в собі структурні компоненти емоційного інтелекту (когнітивний, афективний і конативний) з їх функціональною направленістю. Показано, що всі три виокремлені структурні елементи виконують комунікативну функцію, тим самим йдеться про значний вплив емоційного інтелекту саме на комунікативні навички особистості, що в свою чергу і сприяє успішності життєдіяльності людини в соціумі. Констатовано, що представлені структурні компоненти тісно взаємопов'язані між собою і окремий їх розвиток не дасть бажаних результатів. Відповідно розроблена нами модель дозволяє підбирати комплекс вправ і їх послідовність для поступового, системного розвитку потрібних здібностей і якостей (табл. 1).

Таблиця 1.

Структурно-функціональна модель емоційного інтелекту

Структурні компоненти	Форми прояву	Критерії-індикатори	Функції
Когнітивний компонент	• Ідентифікація емоцій • Усвідомлення і аналіз емоційних проявів • Встановлення причинно-наслідкових зв'язків в емоційній сфері	• Вміння визначати і вербалізувати власні емоції і почуття. • Вміння визначати і вербалізувати емоції і почуття інших людей. • Вміння визначити причини окремих емоційних проявів. • Розуміння наслідків прояву окремих емоцій. • Диференціація емоцій і почуттів.	• Інтерпретативна • Комунікативна
Афективний компонент	• Управління емоціями • Ціннісні орієнтації • Емоційне ставлення • Емпатія	• Сформованість емоційної стійкості • Здатність до співчуття, співпереживання • Рефлексивність • Навички емпатії	• Регулятивна • Стресозахисна • Комунікативна
Конативний компонент	• Спрямованість на емоційне пізнання • Емоційна активність • Самомотивація	• Навички самоконтролю • Навички самоорганізації • Вміння володіти голосом, інтонацією, паузами, тощо. • Моральність комунікативних дій і поведінкових реакцій • Володіння мімікою, пантомімікою.	• Активізуюча • Комунікативна • Адаптивна

Показано, що окрім відомої кризи підліткового віку, яка викликає складні, суперечливі переживання підлітка, що зумовлюють труднощі його виховання та негативні прояви поведінки (впертість, грубість, негативізм, агресивність, дратівливість), досить часто формуватися гармонійній особистості заважає і такий складний соціальний феномен, як булінг.

Булінг – це специфічна форма комунікативної взаємодії агресивного характеру, за якої сильніша (авторитетніша) особа (або група осіб) систематично і цілеспрямовано переслідує іншу (слабшу, аутсайдера) (Д. Ольвеус, Е. Роланд, Д. Лейн, К. Абслеямова, А. Борщевська та ін.). При виникненні булінгу у шкільному класі виникає певна булінг-структура, аналіз якої є важливим не тільки для визначення сутності булінгу, але й засобів, спрямованих на подолання цього явища.

У більшості наукових досліджень (Д. Ольвеус, О. Дроздов, Є. Власова та ін.) у процесі булінгу виділяють три основні групи учасників: «булер» («агресор») – особа, що є ініціатором і виконавцем насильницьких дій різного характеру (фізичного, психологічного, економічного і т.п.) по відношенню до іншої особи, обраної «жертвою»; «жертва» – об'єкт систематичних та цілеспрямованих дій агресивного характеру; і «спостерігачі» – учасники булінгу, що можуть позитивно, негативно чи байдуже ставитися до процесу булінгу, не відіграють головних ролей у даній комунікативній взаємодії, але є залученими до даного процесу.

У результаті поглибленого аналізу особливостей булінг-структури отримано модель соціально-психологічних особливостей розвитку емоційного інтелекту учасників булінгу в шкільному середовищі (Рис. 1).

Рис. 1. Теоретична модель соціально-психологічних особливостей розвитку емоційного інтелекту (ЕІ) учасників булінгу в шкільному середовищі

Дана модель спирається на структурно-функціональну модель емоційного інтелекту, а саме на виділені критерії-індикатори рівня сформованості окремих компонентів емоційного інтелекту і характеристики поведінкових особливостей окремих учасників процесу булінгу.

Важливим в контексті протидії і запобігання булінгу в шкільному середовищі є елемент роботи з агресивністю підлітків. І саме цілеспрямований вплив на поступовий розвиток всіх складових емоційного інтелекту надає можливість спрямовувати підліткову агресивність до конструктивної мотивації досягнення успіху в груповій комунікації і попереджати деструктивні прояви агресивної поведінки в колективі.

У другому розділі **«Емпірико-діагностичне дослідження емоційного інтелекту підлітків у структурі шкільного булінгу»** представлено характеристику вибірки, методологію та організацію емпіричного дослідження, а також обґрунтовується застосування методичного інструментарію. На основі результатів емпіричного дослідження здійснено аналіз поширеності булінгу в закладах освіти, вивчено його структуру, особливості комунікативної взаємодії в групах, де наявний булінг, а також особистісні особливості його учасників; проаналізовано соціально-психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту підлітків, проведено діагностику рівня розвитку емоційного інтелекту школярів та співставлено ці дані зі ступенем залученості їх до процесу булінгу, а також проведено аналіз залежності частоти проявів булінгу в шкільному середовищі від ступеню розвитку емоційного інтелекту його учасників.

Здійснене емпіричне дослідження довело актуальність проблеми булінгу в шкільному середовищі (76% опитаних підтвердили, що були учасниками даного процесу), а також було виявлено, що найпоширенішою формою булінгу серед учнів закладів загальної середньої освіти 12-16 років є вербальна. Це можна пояснити віком респондентів – відбувається зміна форм прояву знущань з відкритих фізичних на вербальні, а згодом на непрямі прояви. З 424 опитаних учнів закладів загальної середньої освіти було відібрано 306 підлітків 12-16 років, які задіяні в процесі булінгу, і розподілено на три групи: «жертви», до якої увійшли 44 особи 12-16 років, які за результатами анкетування є об'єктами булінгу; «агресори», до якої увійшло 58 осіб 12-16 років, які за результатами анкетування систематично здійснюють насилля та відіграють лідерські ролі у процесі булінгу; «спостерігачі», до якої увійшли 204 особи 12-16 років, які за результатами анкетування не беруть активної участі в процесі булінгу, але спостерігають його в класному колективі.

Деталізація булінг-структури дозволила більш детально відобразити особливості комунікативної взаємодії учасників таких відносин. У результаті кореляційного аналізу статистично значущих взаємозв'язків між шкалами агресивності/віктимізації та рівнем комунікативних схильностей виявлено не було. Це можна пояснити тим, що найпоширеніша форма булінгу у підлітковому віці – вербальна, що, в свою чергу, від активних його учасників потребує певного рівня комунікативних схильностей. А ось аналіз результатів дослідження негативної комунікативної установки за методикою В. В. Бойко виявив, що загальний середній показник комунікативної установки підлітків вищий за норму, це, у свою чергу, засвідчує наявність вираженої негативної

комунікативної установки у більшості респондентів. Також, аналізуючи дані по групах, простежуються значно вищі середні показники негативної комунікативної установки у основних учасників булінгу («жертва» і «агресор») у порівнянні з іншими учнями («спостерігачі»).

Виокремлено й описано типові особистісні риси основних учасників булінгу в шкільному середовищі. Типовому агресору притаманні такі особистісні риси, як: агресивність, що найчастіше виявляється в активній самореалізації, впертості у відстоюванні своїх інтересів, конкретно-прагматичному стилі сприйняття, схильності до активного самоствердження всупереч інтересам оточуючих, конфліктності; спонтанність, що характеризується непродуманістю у висловлюваннях і вчинках; низький рівень сензитивності і тривожності, що проявляються лише в деякій обережності в прийнятті рішень та неконформності. Типові «переслідувачі» частіше виховуються в неповних сім'ях, є фізично розвиненими, досить часто є неуспішними у навчанні. Типовій «жертві» притаманні такі особистісні риси, як: сензитивність, що виявляється у чутливості, орієнтації на авторитет більш сильної особистості, конформності, рисах залежності; тривожність, що являє собою боязкість, невпевненість, схильність до нав'язливих страхів та панічних реакцій; ригідність – схильність до педантизму й підозрілості; інтроверсія, що передбачає зверненість у світ суб'єктивних уявлень і переживань, тенденцію до відходу в світ ілюзій, фантазій і суб'єктивних ідеальних цінностей, стриманість, замкнутість. «Жертвами» часто стають фізично нерозвинені особистості, що мають гарну успішність у навчанні. Аналіз особистісних особливостей учасників булінгу надав можливість більш детально проаналізувати булінг-структуру і застосувати отримані дані при розробці програми, направленої на запобігання булінгу в шкільних колективах.

Крім того виявлені соціально-психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту підлітків. Результати емпіричного дослідження свідчать про те, що емоційний інтелект молоді має низький рівень розвитку. Але при цьому – середні показники респондентів юнацького віку вищі за всіма шкалами методики. Це підтверджує припущення про те, що даний конструкт у підлітковому віці ще тільки формується і продовжує розвиватися в юнацькому віці. Цікавим є те, що найменше різняться між собою показники шкали «Емоційна обізнаність», яка відповідає когнітивному компоненту структури емоційного інтелекту. Отже, можна зробити припущення про те, що когнітивний компонент емоційного інтелекту формується швидше, в той час, як афективний і конативний компоненти в підлітковому віці є ще недостатньо сформованими. Враховуючи функції, які виконують дані компоненти, цим можна пояснити і вікові соціально-психологічні особливості підліткової комунікації.

Для конкретизації булінг-структури в умовах шкільного середовища було проведено додаткове анкетування, за допомогою якого серед учасників булінгу були виокремлені наступні групи підлітків: «Булер», «Помічник», «Захисник», «Жертва» і «Спостерігач». Таким чином, було більш диференційовано попередню групу «спостерігачів», а саме виокремлено з їх числа більш активних учасників, що увійшли до груп «Помічник» і «Захисник».

У результаті співставлення даних рівня розвитку емоційного інтелекту підлітків зі ступенем залученості їх до процесу булінгу, було отримано результати, які вказують на взаємозв'язок цих компонентів: низький рівень розвитку емоційного інтелекту було виявлено у 93% підлітків, що є «агресорами» в процесі булінгу, у 85% «помічників», у 84% «жертв» і у 41% «спостерігачів»; середній рівень розвитку емоційного інтелекту було виявлено у 7% підлітків, що є «агресорами» в процесі булінгу, у 15% «помічників», у 16% «жертв», у 86% «захисників» і у 23,5% «спостерігачів»; високий рівень розвитку емоційного інтелекту було виявлено у 14% підлітків, що є «захисниками» в процесі булінгу і у 35,5% «спостерігачів».

Для статистичного підтвердження взаємозв'язку рівня розвитку емоційного інтелекту і ступеня залученості підлітків до процесу булінгу результати по методикам були піддані статистичній обробці в програмі IBM SPSS Statistics 19.0.

Найбільш цікавими результатами в розрізі нашого дослідження є: наявність (хоч і слабкого, але статистично значущого) лінійного взаємозв'язку між загальним рівнем розвитку емоційного інтелекту і ступенем залученості в процес булінгу; інтегративний рівень розвитку емоційного інтелекту прямо корелює зі ступенем залученості в процес булінгу в ролі «захисника» ($p \leq 0,01$) і «спостерігача» ($p \leq 0,01$), при цьому зворотній взаємозв'язок спостерігається зі ступенем залученості в процес булінгу в ролі «помічника» ($p \leq 0,05$) і «агресора» ($p \leq 0,05$); ступінь залученості в процес булінгу в ролі «агресора» зворотно корелює з рівнем розвитку «емоційної обізнаності» ($p \leq 0,01$) і «емпатії» ($p \leq 0,01$); ступінь залученості в процес булінгу в ролі «помічника» зворотно корелює з рівнем розвитку «емоційної обізнаності» ($p \leq 0,01$), «емпатії» ($p \leq 0,01$) і «самотивації» ($p \leq 0,01$); ступінь залученості в процес булінгу в ролі «жертви» зворотно корелює з рівнем розвитку «управління своїми емоціями» ($p \leq 0,05$); прямий взаємозв'язок виявлено між показниками всіх шкал емоційного інтелекту і ступенем залученості в процес булінгу в ролі «захисника» ($p \leq 0,01$) і «спостерігача» ($p \leq 0,01$).

Такі результати вказують на взаємозв'язок ступеня і характеру залученості в процес булінгу з рівнем розвитку емоційного інтелекту. На основі узагальнення теоретичного аналізу та результатів емпіричного дослідження можна говорити про вплив рівня розвитку емоційного інтелекту як загалом, так і окремих його компонентів на якість соціальної взаємодії з оточуючими. Адже через низький рівень розвитку емоційного інтелекту підлітки не можуть впоратися з власними емоційними станами, а також успішно спілкуватися з оточуючими, що часто призводить, як засвідчують результати дослідження, до виникнення міжособистісних конфліктів і булінгу в шкільному середовищі.

У третьому розділі «Програма соціально-психологічного забезпечення протидії булінгу в шкільному середовищі» на основі узагальнення результатів теоретичного і емпіричного досліджень розроблено та реалізовано програму протидії булінгу в шкільному середовищі. Дана програма складається з комплексу спеціально організованих заходів, що включає складові, спрямовані на підвищення рівня емоційного інтелекту дітей шкільного віку: соціально-психологічний тренінг «Емоційний інтелект: здібності майбутнього», впроваджений в освітній процес 2 закладів загальної середньої освіти, і «Інтерактивні театральні постановки для

школярів на тему «Стоп булінг»», проведені в 17 закладах загальної середньої освіти м. Чернігова.

Загалом, програма соціально-психологічного забезпечення протидії булінгу в шкільному середовищі поєднала в собі систематичну роботу не тільки з підлітками, але й з адміністрацією школи, вчителями і батьками дітей. Як показує світова практика, саме комплексний системний підхід дає можливість отримати бажані результати в запобіганні булінгу. Головним блоком програми виділено складову цілеспрямованого розвитку емоційного інтелекту (EI) підлітків, що спирається на структурно-функціональну модель EI, запропоновану в першому розділі дослідження. Тобто, вправи тренінгових занять відбиралися для розвитку когнітивного, афективного і конативного компонентів EI, а критерії-індикатори виступали цілями кожної з вправ (табл. 2). Крім того, тренінгові заняття мали три рівні: особистісний, який стосувався опрацювання індивідуальних компонентів, і мав на меті турботу про особисту емоційну сферу, розуміння причинно-наслідкових зв'язків власних емоцій, управління своїми емоціями; соціальний – стосувався розвитку емпатії й співпереживання, а також розуміння причинно-наслідкових зв'язків емоцій у інших людей, управління емоціями оточуючих; і системний – формування ціннісних орієнтацій, усвідомленості, розуміння цінності громади і ефективної комунікації.

Тренінг-курс розвитку емоційного інтелекту підлітків починається з блоку тренінгових вправ, що розвивають послідовно когнітивний, афективний і конативний компоненти емоційного інтелекту на особистісному рівні. Цей блок є певним фундаментом для подальшої роботи. Перш за все, використовуються вправи, що направлені на розвиток вміння розрізняти свої емоції, слідкувати за їх проявами, виокремлювати їх в різних життєвих ситуаціях. Після того, як опрацьовано процес розрізнення емоцій – починаємо аналізувати причинно-наслідкові зв'язки своїх емоційних проявів, пов'язувати їх з ширшим контекстом. Робиться спроба якісного аналізу власних емоційних проявів, аналізу багатофакторності причин виникнення тих чи інших емоцій, тренування вміння володіти своїми емоціями. В цій частині програми використовуються вправи, які направлені на аналіз взаємозв'язку життєвих ситуацій і емоцій, що виникають при цьому, а також відбувається формування індивідуальних технік «заземлення» для розвитку вміння опановувати себе в складних життєвих ситуаціях. Далі переходимо до опрацювання технік самоорганізації і самомотивації.

Після того, як пройдено особистісний рівень, переходимо до блоків програми розвитку емоційного інтелекту підлітків на соціальному рівні, на якому також послідовно розвиваємо когнітивний, афективний і конативний компоненти емоційного інтелекту. Зокрема, розвивається вміння диференціювати емоційні прояви інших людей, опрацьовується складність і відносність нашого сприйняття вербальних і невербальних засобів виразу емоцій. На даному етапі програми активно використовуються засоби мистецтва, такі як кіно, картини, анімації і т.і., що яскраво демонструють різноманітні форми прояву емоцій і стереотипи сприйняття цих емоцій, які існують у суспільстві. Також на цьому рівні використовуються вправи на

розвиток емпатійних здібностей та різноманітні техніки володіння голосом, інтонацією, мімікою і жестами для ефективної комунікації в соціальному середовищі.

Таблиця 2.

Індикатори формування тренінгової програми для розвитку ЕІ підлітків.

Структурні компоненти / рівні	Особистісний рівень	Соціальний рівень	Системний рівень
Когнітивний компонент	✓ Вміння визначати і вербалізувати власні емоції і почуття ✓ Усвідомлення і аналіз власних емоційних проявів ✓ Встановлення причинно-наслідкових зв'язків власних емоцій	✓ Вміння визначати і вербалізувати емоції і почуття інших людей ✓ Вміння визначити причини окремих емоційних проявів інших людей ✓ Диференціація емоцій і почуттів інших	✓ Розуміння наслідків прояву емоцій для соціуму
Афективний компонент	✓ Управління емоціями ✓ Емоційне ставлення ✓ Рефлексивність ✓ Сформованість емоційної стійкості	✓ Здатність до співчуття, співпереживання ✓ Навички емпатії	✓ Ціннісні орієнтації
Конативний компонент	✓ Самомотивація ✓ Навички самоконтролю ✓ Навички самоорганізації	✓ Вміння володіти голосом, інтонацією, паузами, тощо ✓ Володіння мімікою, пантомімікою	✓ Спрямованість на емоційне пізнання ✓ Емоційна активність ✓ Моральність комунікативних дій і поведінкових реакцій

Наступним етапом тренінг-курсу є послідовний розвиток когнітивного, афективного і конативного компонентів емоційного інтелекту на системному рівні. Даний блок використовує більше теоретичних пояснень, ніж попередні. Вправи, що пропонуються на цьому етапі, використовують різноманітні метафори для спрощення аналізу складних суспільних процесів комунікації.

Для узагальнення і підведення підсумків тренінг-курсу застосовується метод сфокусованої бесіди.

Одним з ключових елементів програми запобігання шкільному булінгу є проведення інтерактивних театральних постановок на тему «Стоп булінг!». В рамках дисертаційного дослідження запропоновано декілька сценаріїв, що ілюструють

основні види шкільного булінгу: фізичний, психологічний, сексуальний, економічний і кібербулінг.

Ідея інтерактивного театру ґрунтується на методі психодрами і полягає в залученості до театрального дійства глядачів (саме вони вирішують, що буде відбуватися на сцені далі; розповідають, які наслідки матиме та чи інша дія, що відбувалася на сцені, для кожного з героїв; проговорюють один з одним і з ведучим – які саме емоції відчували герої під час ситуації на сцені і т.і.). Ведучим таких вистав є психолог, акторами виступають студенти 1-2 курсів університету (це дає змогу працювати за принципом «рівний-рівному», що гарно зарекомендував себе в роботі з молоддю, а особливо з підлітками), також запрошується експерт від Міністерства юстиції, що роз'яснює новий закон щодо протидії булінгу. Дуже важливим чинником є якісна постановка сценарію (для цього були залучені двоє досвідчених режисерів-постановників і хореограф), навчання студентів основам акторського мистецтва, підбір музичного супроводження вистави.

У запропонованій програмі по запобіганню булінгу є два варіанти сценаріїв: один призначений для великої кількості глядачів підліткового віку (70-150 учнів), а іншим можна користуватись і в роботі з одним класом (до 30 учнів). У роботі з одним класом доречним є надавати можливість кожному глядачу не просто запропонувати продовження історії, а замінити когось з персонажів, створивши таким чином нову історію.

Для оцінки результативності запропонованої програми запобігання шкільному булінгу було проведено:

- повторне дослідження рівня розвитку емоційного інтелекту підлітків, що показало статистично значимі відмінності між показниками до тренінгу і після;
- проведене анкетування з приводу проявів булінгу за останні два тижні (частота проявів зменшилася);
- проведені бесіди з працівниками шкіл щодо впливу інтерактивних театральних постановок на комунікативну взаємодію між учнями (театральні постановки мали сильний, але короткотривалий ефект, що підтверджує необхідність поєднання їх з тренінговими програмами по розвитку емоційного інтелекту).

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні наведено теоретико-емпіричне узагальнення та запропоновано нове роз'яснення проблеми особливостей соціально-психологічного розвитку емоційного інтелекту як чинника запобігання шкільному булінгу. Отримані результати свідчать про досягнення мети дослідження, вирішення поставлених завдань, що надало можливість сформулювати наступні висновки:

1. У результаті теоретико-методологічного аналізу було встановлено, що у широкому розумінні емоційний інтелект визначається як здатність людини до усвідомлення, прийняття та управління емоційними станами і почуттями: як власними, так і інших людей. На основі розробленої теоретичної концепції дослідження обґрунтовано структурно-функціональну модель емоційного інтелекту, яка включає когнітивний, афективний і конативний компоненти. Кожен з

компонентів має свої унікальні характеристики, але загальним для всіх є виконання комунікативної функції.

2. Визначено, що булінг є досить поширеним у суспільстві, має складну рольову структуру та різні форми прояву. За своєю сутністю булінг – це специфічна форма комунікативної взаємодії агресивного характеру, при якій сильніша (авторитетніша) особа (або група осіб) систематично і цілеспрямовано переслідує іншу (слабшу, аутсайдера). Ситуація булінгу не обмежується лише ролями «агресора» і «жертви», вона «втягує» і інших, роблячи їх активними або пасивними учасниками цих відносин.

3. Розроблено теоретичну модель соціально-психологічних особливостей розвитку емоційного інтелекту учасників булінгу в шкільному середовищі, що ілюструє вплив розвитку виділених структурних елементів емоційного інтелекту (когнітивного, афективного і конативного компонентів) на характер залученості підлітків до булінг-структури.

4. У результаті аналізу отриманих емпіричних даних визначено, що найпоширенішою формою булінгу серед учнів закладів загальної середньої освіти 12-16 років є вербальна.

Типовому «агресору» притаманні такі особистісні риси, як: агресивність, спонтанність, низький рівень сензитивності і тривожності. Типові «агресори» частіше виховуються в неповних сім'ях, є фізично розвиненими, досить часто є неуспішними у навчанні. Типовій «жертві» притаманні такі особистісні риси, як: сензитивність, тривожність, ригідність, інтроверсія. «Жертвами» часто стають фізично нерозвинені особистості, досить часто вони мають гарну успішність у навчанні.

Проаналізовано соціально-психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту підлітків, які задіяні в процесі булінгу. Емоційний інтелект в підлітковому віці знаходиться на низькому рівні розвитку. Слід зазначити, що результати емпіричного дослідження вказують на те, що когнітивний компонент емоційного інтелекту формується швидше, в той час, як афективний і конативний компоненти в підлітковому віці є ще недостатньо сформованими. Враховуючи функції, які виконують дані компоненти, цим можна пояснити і вікові соціально-психологічні особливості підліткової комунікації.

Проведений кореляційний аналіз отриманих даних показує також прямий сильний взаємозв'язок показників окремих шкал методики із інтегративним показником, що підтверджує важливість розвитку всіх компонентів емоційного інтелекту для ефективної комунікації. Соціально-психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту у підлітків, у такому випадку, полягають в наявності теоретичних знань про емоційну сферу при відсутності вміння оперувати нею. Ситуація ускладнюється ще й фізіологічними процесами в організмі, що призводить до інстинктивного бажання зосередитися на найпростіших шляхах досягнення власного емоційного комфорту.

Обґрунтовано взаємозв'язок соціально-психологічних особливостей розвитку емоційного інтелекту підлітків з проявами булінгу в умовах шкільного середовища. Інтегративний рівень розвитку емоційного інтелекту прямо корелює зі ступенем залученості в процес булінгу в ролі «захисника» і «спостерігача», при цьому зворотній

взаємозв'язок спостерігається зі ступенем залученості в процес булінгу в ролі «помічника» і «агресора»; ступінь залученості в процес булінгу в ролі «агресора» зворотно корелює з рівнем розвитку «емоційної обізнаності» і «емпатії»; ступінь залученості в процес булінгу в ролі «помічника» зворотно корелює з рівнем розвитку «емоційної обізнаності», «емпатії» і «самотивації»; ступінь залученості в процес булінгу в ролі «жертви» зворотно корелює з рівнем розвитку «управління своїми емоціями»; прямий взаємозв'язок виявлено між показниками всіх шкал емоційного інтелекту і ступенем залученості в процес булінгу в ролі «захисника» і «спостерігача».

5. Розроблено та апробовано програму протидії булінгу в шкільному середовищі шляхом включення до програми складової, спрямованої на підвищення рівня емоційного інтелекту дітей шкільного віку. Дана програма складається з комплексу спеціально організованих заходів, що включали складові, спрямовані на підвищення рівня емоційного інтелекту дітей шкільного віку: соціально-психологічний тренінг «Емоційний інтелект: здібності майбутнього», впроваджений в освітній процес 2 закладів загальної середньої освіти, і «Інтерактивні театральні постановки для школярів на тему «Стоп булінг»», проведені в 17 закладах загальної середньої освіти м. Чернігова.

Для оцінки результативності запропонованої програми запобігання шкільному булінгу було проведено: повторне дослідження рівня розвитку емоційного інтелекту підлітків, що показало статистично значимі відмінності між показниками до тренінгу і після; анкетування з приводу проявів булінгу за останні два тижні (частота проявів зменшилася); бесіди з працівниками шкіл щодо впливу інтерактивних театральних постановок на комунікативну взаємодію між учнями (театральні постановки мали сильний, але короткотривалий ефект, що підтверджує необхідність поєднання їх з тренінговими програмами по розвитку емоційного інтелекту).

Перспективи подальшого дослідження соціально-психологічних особливостей розвитку емоційного інтелекту полягають у поглибленому вивченні динаміки розвитку його компонентів на різних етапах онтогенезу. Потребують подальшого вивчення особливості трансформацій булінг-структур в освітньому середовищі. А також є необхідність у вдосконаленні роботи освітніх закладів по запобіганню булінгу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті в наукових фахових виданнях та виданнях, включених до переліку, затвердженого МОН України:

1. Максьом К.В. Соціально-психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту в підлітковому та юнацькому віці. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України*. Київ, 2019. Т.ХІІ. Вип. 25. С.164 -171.
2. Максьом К.В. Особливості булінг-структури в підлітковому віці *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України*. Київ, 2019. Т. І. Вип. 54. С. 312-318.
3. Максьом К.В. Соціально-психологічні особливості шкільного булінгу. *Technologies of Intellect Development*. 2019. Vol 3, No 4(25). DOI:

<http://doi.org/10.31108/3.2019.3.4.10>. [Міжнародні наукометричні бази: Index Copernicus, WorldCat, Google Scholar, DOAJ, Crossref та ін.].

4. Максьом К.В. Особливості комунікативної взаємодії учасників булінгу в підлітковому віці. *Psychological Journal: Scientific Review*. 2018. Vol. 12. P. 67-82.
5. Максьом К.В. Емоційний інтелект: основні концептуальні підходи та структурна модель соціально-психологічного феномену. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Київ, 2018. Т. VI. Вип. 14. С. 348-355.
6. Максьом К.В. Індивідуальні особливості основних учасників булінгу підліткового віку в шкільному середовищі. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Київ, 2017. Т. XII. Вип. 23. С. 157-167.
7. Москаленко В.В., Максьом К.В. Емоційний інтелект: характеристика феномену та його структурні складові. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Київ, 2019. Т. XII. Вип. 25. С. 203-211.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

8. Максьом К. В. Природа художнього таланту Тараса Шевченка в контексті теорії емоційного інтелекту. *Шевченківські читання: матеріали Всеукр. міждисц. сем. молодих учених, аспірантів і студентів* (27 березня 2014 р., м. Чернігів). Чернігів: ЧНТУ, 2014. С. 27-29.
9. Максьом К. В. Вплив соціально-психологічних особливостей розвитку емоційного інтелекту підлітків на прояви булінгу в шкільному середовищі. *Новітні технології у науковій діяльності і навчальному процесі: збірник тез Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів і молодих вчених* (м. Чернігів, 11-12 квітня 2018р.). Чернігів: Черніг. нац. технол. ун-т, 2018. Ч. 2. С. 54-56.
10. Максьом К. В. Підліткова агресивність і агресія в умовах глобалізації і інформатизації суспільства. *Інноваційний розвиток інформаційного суспільства: економіко-управлінські, правові та соціокультурні аспекти: збірник матеріалів VIII Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих учених* (м. Чернігів, 17 грудня 2019 р.). Чернігів: Черніг. нац. технол. ун-т, 2019. С. 327-330.
11. Максьом К. В. Інтерактивні театральні постановки як ефективний інструмент у запобіганні шкільному булінгу. *Освітній простір в контексті гуманістичної парадигми: психологічні пріоритети сучасності: збірник наукових праць / за ред. С. Д. Максименка* (м. Київ, 19 грудня 2019 р.). Київ-Оттава, 2020. С. 39-42.

12. Максьом К. В. Проблема розвитку емоційного інтелекту підлітків. *Досвід особистості: теорія і практика: збірник матеріалів IX Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Ніжин, 27-28 лютого 2020 р.). Ніжин, 2020. С. 146-149.

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

13. Максьом К. В. Роль сучасних інформаційних технологій в підготовці фахівців соціальної сфери. Реформування системи соціальних послуг в Україні: проблеми та перспективи: монографія / за ред. д-ра психол. н., проф. Н.І. Кривоконь. Чернігів : ЧНТУ, 2019. С. 99-107.

14. Москаленко В. В., Максьом К. В. Підліткова група як соціально-психологічний простір формування гендерної ідентичності особистості. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. Чернігів, 2019. № 1(13). С. 52-64.

15. Децюк Т. М., Максьом К. В. Формування професійних навичок із протидії шкільному булінгу у майбутніх соціальних працівників у процесі позааудиторної роботи. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки»*. Херсон, 2018. № 2(LXXXI). С. 119-122.

АНОТАЦІЇ

Максьом К.В. Соціально-психологічні особливості розвитку емоційного інтелекту підлітків як чинник запобігання шкільному булінгу. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи. – Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – Київ, 2020.

Дисертаційне дослідження присвячене соціально-психологічному аналізу особливостей емоційного інтелекту підлітків як чинника у запобіганні шкільному булінгу. Здійснено теоретичний аналіз існуючих концептуалізацій загальних закономірностей розвитку емоційного інтелекту. Проаналізовано структуру, форми прояву та функції емоційного інтелекту особистості. Обґрунтовано основні чинники, специфіку проявів і наслідки булінгу в шкільному середовищі. Описано теоретичну модель соціально-психологічних особливостей розвитку емоційного інтелекту учасників булінгу в шкільному середовищі.

Емпірично встановлено соціально-психологічні особливості булінг-структури в умовах закладу загальної середньої освіти, визначено рівень розвитку емоційного інтелекту школярів та ступінь їх залучення до процесу булінгу. На основі порівняння особливостей емоційного інтелекту школярів зі ступенем їх залучення до процесу булінгу виявлено залежність частоти проявів булінгу в шкільному середовищі від ступеню розвитку емоційного інтелекту його учасників.

За результатами дослідження розроблено та апробовано програму протидії булінгу в шкільному середовищі шляхом включення до програми складової, спрямованої на підвищення рівня емоційного інтелекту дітей шкільного віку.

Ключові слова: емоційний інтелект, булінг, підлітковий вік, інтерактивний театр, агресивність, віктимізація, булінг-структура, емоційна обізнаність, емпатія, управління емоціями, самомотивація, розпізнавання емоцій.

Максём Е.В. Социально-психологические особенности развития эмоционального интеллекта подростков как фактор предотвращения школьного буллинга. – Рукопись.

Диссертация на соискание научной степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.05 – социальная психология; психология социальной работы. – Институт психологии имени Г.С. Костюка НАПН Украины. – Киев, 2020.

Диссертационное исследование посвящено социально-психологическому анализу особенностей эмоционального интеллекта подростков как фактора предотвращения школьного буллинга. Проведено теоретический анализ существующих концептуализаций закономерностей развития эмоционального интеллекта. Проанализировано структуру, формы проявлений и функции эмоционального интеллекта личности. Обосновано основные факторы, специфику проявлений и последствия школьного буллинга. Описано теоретическую модель социально-психологических особенностей развития эмоционального интеллекта участников буллинга в школьной среде.

Эмпирически установлены социально-психологические особенности буллинг-структуры в условиях средних общеобразовательных учреждений, определены уровень развития эмоционального интеллекта школьников и степень их вовлечённости в процесс буллинга. На основании сравнения особенностей эмоционального интеллекта школьников со степенью их вовлечённости в процесс буллинга установлена зависимость частоты проявлений буллинг-поведения в школьной среде от степени развития эмоционального интеллекта его участников.

По результатам исследования разработана и апробирована программа предотвращения буллинга в школьной среде путём включения в неё составляющей, которая направлена на повышение уровня развития эмоционального интеллекта детей школьного возраста.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, буллинг, подростковый возраст, интерактивный театр, агрессивность, виктимизация, буллинг-структура, эмоциональная осведомлённость, эмпатия, управление эмоциями, самомотивация, распознавание эмоций.

Maksom K. Socio-psychological features of the development of emotional intelligence of teenagers as a factor in preventing school bullying. - Manuscript.

Thesis for a candidate degree in psychology, specialty 19.00.05 - social psychology; psychology of social work. - G. S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine. - Kyiv, 2020.

The thesis is devoted to the analysis of socio-psychological characteristics of teenagers emotional intelligence as a factor in preventing school bullying. Theoretical analysis of the existing conceptualizations of the general laws of development of emotional intelligence is carried out. As a result of theoretical and methodological review, has been

find out that in a broad sense, emotional intelligence is defined as a person's ability to realize, accept and manage emotional states and feelings: both their own and other people's.

The main factors and specifics of manifestations and consequences of bullying in the school environment are substantiated. The theoretical model of social and psychological features of development of emotional intelligence of participants of bullying in the school environment is described. It is determined that bullying is quite common in society, has a complex role structure and various forms of manifestation. In essence, bullying is a specific form of communicative interaction of an aggressive nature, in which a stronger (more authoritative) person (or group of persons) systematically and purposefully pursues another (weaker, outsider). The situation of bullying is not limited to the roles of "aggressor" and "victim", it "involves" others, making them active or passive participants in this relationship.

The generalization of the theoretical review of scientific works shows that the ability to recognize their own emotions, manage them, the ability to correctly identify the emotional state, motivation and intentions of others, stable self-esteem based on self-knowledge and self-acceptance is a prerequisite for minimizing victim or antisocial behavior.

The socio-psychological features of the bullying structure in the conditions of general secondary education are empirically established, the level of development of emotional intelligence of schoolchildren and the degree of their involvement in the bullying process is determined. As a result of the analysis of the received empirical data it is defined that the most widespread form of bullying among pupils of establishments of general secondary education of 12-16 years is verbal.

Based on a comparison of the characteristics of emotional intelligence of schoolchildren with the degree of their involvement in the bullying process, we found the dependence of the frequency of bullying in the school environment on the degree of development of emotional intelligence of its participants. The integrative level of emotional intelligence development directly correlates with the degree of involvement in the bullying process as a "defender" and "observer", and the feedback is observed with the degree of involvement in the bullying process as a "helper" and "aggressor"; the degree of involvement in the bullying process as an "aggressor" is inversely correlated with the level of development of "emotional awareness" and "empathy"; the degree of involvement in the bullying process as a "helper" is inversely correlated with the level of development of "emotional awareness", "empathy" and "self-motivation"; the degree of involvement in the bullying process in the role of "victim" is inversely correlated with the level of development of "management of their emotions"; There is a direct relationship between the indicators of all scales of emotional intelligence and the degree of involvement in the bullying process as a "defender" and "observer".

According to the results of the study, a program to combat bullying in the school environment was developed and tested by including in the program a component aimed at increasing the level of emotional intelligence of school-age children. This program consists of a set of specially organized activities, including components aimed at improving the level of emotional intelligence of school-age children: socio-psychological training "Emotional intelligence: the ability of the future", introduced into the educational process of 2 secondary schools, and interactive theater productions for schoolchildren on the topic "Stop Bullying", held at 17 school in Chernihiv.

To assess the effectiveness of the proposed program to prevent school bullying, the following was conducted: a re-study of the level of development of emotional intelligence of adolescents, which showed statistically significant differences between indicators before and after training; questionnaires about the manifestations of bullying over the past two weeks (the frequency of manifestations has decreased); conversations with school staff on the impact of interactive theater productions on communicative interaction between students (theater productions had a strong but short-term effect, which confirms the need to combine them with training programs for the development of emotional intelligence).

Key words: emotional intelligence, bullying, adolescence, teenagers, interactive theater, aggression, victimization, bullying structure, emotional awareness, empathy, emotion management, self-motivation, emotion recognition.